

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԱՎԱՐՏՐ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

1. ԱՐՄԵ-ՇՈՒՊՐԻԱ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ուրարտական թագավորության կործանումից հետո, մարական գերիշխանության և հայկական ցեղային միությունների քաղաքական հեգեմոնիայի իրադրության մեջ, ավարտվեց հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսը, որի հիման վրա երևան եկան հայկական առաջին պետական կազմավորումները:

Գիտության մեջ տակավին քիչ են լուսաբանված քաղաքական այս միավորների առաջացման հարցերը, ինչպես և այն վճռական գերը, որ խաղացին Ուրարտուի ընդերքում ձևավորված հայկական ցեղային միությունները: Սրանք այն հիմնական միջուկներն էին, որոնց շուրջը համախմբվեցին վաղ հայկական պետական միավորումները¹:

Հայկական պետական միավորումների առաջացման երկու կենտրոններ: Ուրարտական պետության գոյության ժամանակաշրջանում նրա արևմտյան և հարավ արևմտյան մասերում տիրապետող էթնիկական տարրը արմենական ցեղերն էին². սրանց անունով էլ Մշո դաշտը (հին հայկական Տարոնը) և Արևմտյան Տիգրիսի ու Եփրատ-Արածանի գետի ներքին հոսանքի հովիտները (հին հայկական Աղձնիքը) ուրարտական արձանագրություններում կոչվում են Արմե: Հենց այստեղ՝ Ուրարտուի և Ասորեստանի ռաբարբարոս ծայրամասերի՝ ամենաթույլ օղակներում, կազմավորվեցին հայկական ցեղային միությունները:

Փոքր Ասիայից մուշկերի, փռուզացիների և ուրումեացիների (արմենների) ներխուժումից հետո (մ. թ. ա. 1170—1160) Ասորեստանի պետության մեջ մտնող Շուպրիա կամ Արմե երկրում ստեղծվեց հայերի և նրանց ազգակից ցեղերի միությունը, որը հայտնի էր իբրև «Մուշկերի» թագավորություն: Սկզբնական շրջանում այստեղ ապրող հայկական և այլ ցեղերը, ըստ երևույթին, Ասորեստանի հարկատուներն էին, սակայն հետագայում նրանք անջատվում են և իրենց ինքնուրույնության համար պայքար մղում ոչ միայն Ասորեստանի, այլև

¹ Տե՛ս Ս. Տ. Նրեմյան, Հայկական առաջին պետական կազմավորումները, ՊԲՀ, 1968, № 3, էջ 91—120: Գ. Ա. Տիրացյան, Հին հայկական պետության առաջացումը, ՊԲՀ, 1966, № 4, էջ 83—103:

² Տե՛ս Ս. Տ. Նրեմյան, Հայերի ցեղային միությունը Արմե-Շուպրիա երկրում, ՊԲՀ, 1968, № 3, էջ 59—72:

Ուրարտուի դեմ: Իր հզորության շրջանում ուրարտական պետությունը, սկսած Մենուայի (810—786) ժամանակներից, արշավանքներ է կատարում Ուրմի (նույն Արմե-Շուպրիա) երկրի վրա, բայց այն հաջողվում է նվաճել միայն Արգիշտի Ա-ի օրոք (786—764): Արմե-Շուպրիան, սակայն, Ուրարտուին ենթարկվում է ընդամենը 60 տարի (773—714): Շուտով այն ազատագրվում է և մ. թ. ա. VII դարում դառնում Մերձավոր Արևելքում բորբոքված բուռն իրադարձությունների մասնակիցը:

Արևմտյան և Արևելյան Տիգրիսի հովիտներում ընկած երկրները՝ Արմե-Շուպրիան, Նաիրի-Խուրուշկիան և Արդինի-Մուսասիրը (ավելի ուշ հին հայկական Աղձնիք, Մոկք, Անձեացիք, Կորճայք և այլ գավառները) Սարգոն Բ-ի մ. թ. ա. 714 թվականի արշավանքից հետո անջատվում են Ուրարտուից: Այդ երկրներից Արմե-Շուպրիան վաղուց ընդգրկվել էր հայերի կազմավորման ընդհանուր ընթացքի մեջ: Նույնիսկ Ռուսա Բ-ի թագավորության շրջանում (685—645), երբ ուրարտական պետությունը նկատելիորեն վերականգնում էր իր հզորությունը, նրան չի հաջողվում վերամիավորել 714 թվականին անջատված հարավային ծայրամասային երկրները՝ Արմե-Շուպրիան, Նաիրի-Խուրուշկիան և Արդինի-Մուսասիրը: Մ. թ. ա. VII դարի վերջին նշված երկրները միավորվում են մեղացիների հետ և համատեղ հարվածներով կործանում նախ Ասորեստանը, ապա և Ուրարտուն:

Արմե-Շուպրիան առաջատար տեղ է գրավում Հայկական Տավրոսից հարավ, Ուրարտուից անջատված երկրների մեջ և դեպի այն են ձգտում Արևելյան Տիգրիսի հովիտում ընկած տերիտորիաները՝ առանձնապես Նաիրի-Խուրուշկիան, որն արդեն VI դարում (մ. թ. ա.) հայացված պիտի լիներ: Այդ ժամանակաշրջանում, ամենայն հավանականությամբ, Արևելյան Տիգրիսի հովիտում էթնիկական տիրապետող տարրը հայերին ազգակից մոկսիանների ցեղերն էին³:

Մոկսիանների ցեղերից էլ ծագում է Մեծ Հայքի տասնհինգ նահանգներից մեկի՝ Մոկքի (Մոկսի) անունը, որի տերիտորիան քաբելա-ասսուրական արձանագրությունների Խուրուշկիան է: Նրանից հարավ էր գտնվում Հերոդոտի Պակտիկեն (հայկ. Կորգուքը), որը նա համարում է Արմենիայի սատրապության մեջ մտնող երկիր: Մոկքից հարավ-արևելք տարածվում էր Մատինեն, որը գտնվում էր Մեծ Զաբի վերին հոսանքում և հնում կոչվում էր Մուսասիր: Հերոդոտի ասելով՝ Հայաստանը տարածվում էր մինչև այդ երկիրը⁴:

Հայկական ցեղերը Արմե-Շուպրիայից, հավանաբար, Նաիրի-Խուրուշկիայի վրայով, թափանցում են Ուրարտուի կենտրոնական շրջանը՝ ուրարտական պետության մայրաքաղաքի՝ Տուշպա-Վանի տերիտորիան, և ժամանակի ընթացքում դառնում գերակշռող ժողովուրդ: Հայերի գերակշռությունը Տուշպա-Վանում և Վանա լճի հարավ-արևելյան մերձափնյա շրջանում այնքան ակնառու էր, որ այն Խոշաբ գետի հովտի հետ միասին սկսեց կոչվել ՇՀայոց ձորք:

Արմե-Շուպրիայի տեղեկությունը: Արմե-Շուպրիայի տերիտորիայի բնապատմական պայմանները նպաստում էին հողագործության զարգացմանը, ու-

³ Սրանց մի մասը շարունակում էր ապրել Փոքր Ասիայում, Լիկիայի և Կարիայի միջև (տե՛ս Μοξίανοι-Moxiani, Ptol., V, 2, 18) գեոգ. մ. թ. սկզբներին (Plin., NH, VI, 10):

⁴ Str. Herod., V, 40:

րով հնուց անտի զբաղվում էին տեղական խուրրիական ցեղերը: Շուտով այստեղ ամրացան նաև «մուշկերի» ներթափանցած ցեղերը, որոնք նույնպես զբաղվեցին հողագործությամբ: Այս ցեղերի մեջ լայն զարգացում ստացավ նաև ձիաբուծությունը, այն աստիճան, որ ձիերը դառան նրանց կողմից ասորեստանցիներին տրվող հարկի հիմնական մասը⁵: Հայկական Տավրոսի հարավային լեռնաճյուղերի ալպիական մարգագետինները և տափաստանային տարածությունները Արևմտյան Տիգրիսի հովտում նպաստում էին արոտավայրային անասնապահության զարգացմանը: Ասսուրական ժամանակագրությունները հաղորդում են այդ երկրից խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ տանելու մասին:

Արմե-Շուպրիայում հատկապես մեծ զարգացում է ստանում պղնձահանքերի, ապա և երկաթահանքերի մշակումը: Հայկական Տավրոսի ընդերքը արդեն այն ժամանակ հայտնի էր իր հանքային հարստություններով: Մուսասիրից և Դամասկոսից հետո պղնձի պաշարներով առաջնակարգ տեղ էին գրավում Կարեմիշը և Շուպրիան: Այս վերջինը աչքի էր ընկնում մանավանդ կապարի պաշարներով: Հնարավոր է, որ այստեղ եղել են նաև անագի հանքեր⁶: Ասորեստանցիները դեպի Շուպրիա ձեռնարկած իրենց արշավանքների ժամանակ տեղական արքայիկների գանձարաններում հանդիպում էին նաև ոսկու և արծաթի⁷: Այս բոլոր փաստերը հնարավորություն են ընձեռում ենթադրելու, որ Տաբալի նման, Շուպրիան ևս իր տերիտորիայում ուներ «հանքանյութի արդյունահանմանը մասնագիտացված երկրագործական-անասնապահական շրջաններ, որոնք ասորեստանցիները չէին կարող գցել իրենց ձեռքը, քանի որ Շուպրիայի բնակավայրերը գտնվում էին դժվարանցանելի լեռներում»⁸:

Մինչև օրս էլ հայտնի են Արդանա-Մադենի երկաթահանքերը՝ Հայկական Տավրոսի ծայր արևմտյան և հարավ-արևմտյան լեռնաճյուղերում, այսինքն՝ Արմե երկրի հարավ-արևմտյան ծայրում (ասորեստանյան աղբյուրների նախկին Ալգի-Պուրոպումգի երկրի հարավում): Պատահական չէ, որ Շուպրիայի հարկերի մեջ հաճախ հիշվում է երկաթը:

Հավանական է, որ Հայկական լեռնաշխարհի երկրների թվում Արմե-Շուպրիա երկիրը ամենից արագ է անցնում բրոնզի զարգացման արդյունաբերությանը, որը կենտրոնացած էր բարձր լեռներում: Մետաղագործության զարգացումը նպաստեց լեռնային անասնապահական շրջաններին ինքնապարփակ զարգացման մակարդակից անցնելու ինտենսիվ երկրագործության:

Երկրագործության արագ զարգացման շնորհիվ բնակչությունը կենտրոնանում է դաշտավայրերում և հարթավայրերում: Այս ժամանակաշրջանում մեծ նշանակություն են ստանում դեռևս էնեոլիթ-բրոնզեդարյալ ժամանակներից երկրագործության բարձր մակարդակով աչքի ընկնող վանա լճի առափնյա շերտը, Խարբերդի դաշտի ջրարբի հարթավայրերը և Արևմտյան Տիգրիսի վերին

⁵ См. Н. Б. Янковская, Некоторые вопросы экономики Ассирийской державы, ВДИ, 1951, № 1, էջ 38:

⁶ См. «Очерки истории техники Древнего Востока», էջ 84 և 170:

⁷ См. Н. Б. Янковская, Некоторые вопросы экономики Ассирийской державы, էջ 29, 35:

⁸ См. նույն տեղում, էջ 88:

հոսանքների հովիտը: Երկաթի յուրացման հետ սերտորեն առնչվում է արհեստական ոռոգման շրջվի հողատարածության զարգացումը: Ասորեստանի թագավոր Աշուրնասիրպալ Բ-ի (884—859) ժամանակագրություններից իմանում ենք, որ այդ երկրում ապրող «մուշկերը» նստակյաց երկրագործներ էին, որոնք պարապում էին խաղողագործությամբ և գինեգործությամբ, ինչպես նաև անասնապահությամբ և մետաղամշակությամբ: Կադմուխի և Մուշկու երկրներից ստացված հարկերի մեջ հիշատակվում էին բրոնզե անոթներ, խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ, գինի⁹:

Արմե-Շուպրիան մասնակցում է երկաթի տարանցիկ առևտրին և դրա համար էլ հյուսիս-ասորիքյան ու արևելա-փոքրասիական քաղաք-պետությունների հետ միասին վերածվում է կուլախնձորի՝ Ասորեստանի և Ուրարտուի միջև: Ինչպես առևտուրը, այնպես էլ արտաքին քաղաքական էքսպանսիան արագացնում են նախնադարյան-համայնական հարաբերությունների քայքայման և պետականության տարրերի սկզբնավորման ընթացքը այստեղ ապրող հայկական ցեղերի շրջանում:

Արմե-Շուպրիայում դեռևս զորեղ էր տոհմային դեմոկրատիան: Այստեղ ապաստան էին գտնում Ասորեստանից և Ուրարտուից դժգոհ բոլոր տարրերը և առաջին հերթին ստուրկներն ու շահագործվող ազատ համայնիկ-երկրագործները: Այդ են վկայում մ. թ. ա. VII դարի ասորեստանյան արձանագրությունների տեղեկությունները Շուպրիայի մասին:

Արմե-Շուպրիան և Ասորեստանը: Արմե-Շուպրիա երկիրը ասսուրա-բաբելոնական աղբյուրներում հանդես է գալիս այն իրադարձության կապակցությամբ, որ տեղի է ունեցել Ասորեստանում 681 թվականին: «Բաբելոնյան ժամանակագրությունում» կարդում ենք հետևյալը. «Տեբեո ամսի 20-րդ օրը (այսինքն՝ մ. թ. ա. 681 թվականի նոյեմբեր-դեկտեմբերին) Սինախերիբին, Ասորեստանի թագավորին, խոսվության ժամանակ սպանեց նրա որդին»¹⁰: Ասարխադդոնի արձանագրությունները լրացնում են այս տեղեկությունը: Այնտեղ ասված է, որ նրա հայրասպան եղբայրները Շլսեղվ իմ արշավի մոտենալու մասին, թողեցին իրենց հավաքած զորքերը և փախան հայտնի չէ, թե ուր»¹¹: Ավելի կոնկրետ տվյալներ են պարունակվում Աստվածաշնչի Թագավորության շորրորդ գրքում:

«Եվ Ասորեստանի Սենեբերիմ թագավորը չվեց զնաց և վերադառնալով կանգ առավ Նինվե (քաղաքում): Եվ այն ժամանակ, երբ նա իր աստծո՝ Նեսրաքի տանը աղոթում էր, նրա որդիները՝ Ադրամեելքը և Սարասարը (Շարեցեր) սպանեցին նրան սրով ու փախան Արարադի երկիրը և նրա փոխարեն թագավորեց որդին՝ Ասորդանը»¹²:

Հետազոտողները Ադրամեելք անվան տակ տեսնում են Արադ-Նինիլին կամ Արադ-Նիլլին՝ Սինախերիբի որդիներից մեկին: Իսկ ի դեմս Շարեցերի (Սարասարի) ենթադրվում է զորապետ, մ. թ. ա. 681 էպոնիմ, Նաբուշարուսուրը:

⁹ S⁶u ABИИУ, № 23, (I, 69).

¹⁰ ARAB, II, 505. ABИИУ, 63.

¹¹ ARAB, II, 505. ABИИУ, 62.

¹² Թագավորութեանց շորրորդ գիրք, գլ. ԺԲ, 36—37:

Պարտություն կրելով թագավոր դարձած Ասարխադդոնից (680—669) մարդասպանները փախչում են Շուպրիա¹³,

Մովսես Խորենացու տեղեկությունների համաձայն, այն ժամանակ, երբ Ասորեստանում սպանվեց Սենեքերիմ թագավորը, հայերին կառավարում էր Սկայորդին: Խորենացին նշում է, որ Սենեքերիմ թագավորի «որդիները՝ Ադրամելեքը և Սանասարը, նրան սպանելով փախան եկան մեզ մոտ»¹⁴, Թե որտեղ է այդ «մեզ մոտը», իմանում ենք այդ պատմության շարունակությունից:

Կիմմերեեր, 6-րդ դարի կենտրի վագայից

Խորենացին հաղորդում է, թե Հայաստանում ապաստանած ասորեստանյան թագավորի սպանողներից մեկին, այն է Սանասարին՝ «մեր քաջ նախնի Սկայորդին բնակեցնում է նույն Ասորեստանի սահմանների մոտ, մեր աշխարհի հարավ-արևմտյան կողմում: Նրա սերունդն աճելով ու բազմանալով լցրեց Սիմ կոչվող լեռը»¹⁵: Հայկական էպոսը նույնպես հաղորդում է այդ իրադարձության մասին և Սանասուն կամ Սասուն գավառի անվանումը սերում է այդ Սանասարի անունից¹⁶:

Այսպիսով հայկական պատմական ավանդությունը նշում է, որ Քաղիթ (այժմ Բաթման-սու) գետի վերին հոսանքում ընկած Սանասունքը կամ Սասունը այն երկիրն է, ուր ապաստան են գտել ասորեստանյան թագավորին սպանողները: Ուշագրավ է, որ Խորենացին այս Սանասարի սերունդներից է համարում Ադձնյաց աշխարհի բղձիկներին: Վերը տեսանք, որ Արմե-Շուպրիան իսկական առումով համընկնում էր Սասուն լեռնային բարձրագույն գավառի տերիտորիային¹⁷:

¹³ Տճ՝ս Բ. Բ. Пистровский, О происхождении армянского народа, Ереван, 1946, էջ 10; Նույնի, Ванское царство (Урарту), М., 1959, էջ 112:

¹⁴ Խորենացի, Ա, իգ:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ «Սասնա ծռեր» էպոսում պահպանվել է Սենեքերիմի և նրա որդիներ Սանասարի և Ադրամելեքի հիշատակությունը: Սրանցից են սերվել «Սասնա ծռեր» Մհերը և Սասունցի Դավիթը:

¹⁷ Տճ՝ս Բ. Բ. Пистровский, Ванское царство, էջ 112:

Նշված դեպքը եզակի չէր: Ինչպես վերը տեսանք, Շուպրիա էին քաշվում ոչ միայն քաղաքական փախստականները, այլև ընչազուրկ ժողովրդական զանգվածները: Ասորեստանի և Ուրարտուի ստրուկներն ու շահագործվող բնակչությանն իրենց համար ապաստան էին գտնում լեռնային Շուպրիայի, այժմյան Սասունի, դժվարամատչելի կիրճերում: Ուրարտական ու ասսուրական ստրկատերերի համար այդ երևույթն այնքան սպառնալից ծավալ էր ընդունել, որ մինչ այդ միմյանց թշնամի երկու պետությունները պիտի ընդհանուր լեզու գտնեին ազատ Արմե-Շուպրիան համատեղ ջանքերով իրենց իշխանությանը ենթարկելու համար: Դրան առիթ ծառայեց ստրուկների և կախյալ այլ մարդկանց հերթական փախուստը դեպի բարձրադիր Շուպրիան: Ինչ գնով էլ լինեի Ասորեստանը պետք է վերացներ իր թիկունքում գտնվող այդ մշտական անհանգստության օջախը, որպեսզի հնարավորություն ստանար պայքարելու ապստամբած Մեգիսյի դեմ:

Մ. թ. ա. 673 թվականի նոյեմբեր—դեկտեմբերին, Ասարխադդոնը արշավանք ձեռնարկեց դեպի Շուպրիա: Այդ ժամանակ Ասարխադդոնը բարեկամական հարաբերությունների մեջ էր գտնվում Ռուսա Բ-ի հետ, որի օգնությամբ էլ, հավանաբար, նվաճեց Արմե-Շուպրիան և արյունալի դատաստան տեսավ փախստական ստրուկների նկատմամբ:

Հստ երևույթին, Արմե-Շուպրիայի հնազանդության բերված ցեղապետը, որը նստում էր Ուպումու (հետագայում Ափում) ամրոցում, պարտավոր էր հանձնել փախստականներին: Ասարխադդոնին վերադարձվեցին ոչ միայն նրա հպատակները: Նա Ռուսա Բ-ին հանձնեց Ուրարտուից հեռացած փախստականներին, որ ապաստան էին գտել Արմե-Շուպրիայում:

Աշուր աստծուն ուղղված Ասարխադդոնի ուղերձում, որ բովանդակում է 673 թվականին (մ. թ. ա.) Շուպրիա կատարած արշավանքի նկարագրությունը, պատմվում է փախստական ստրուկների և համայնականների նկատմամբ տեսած դատաստանի մասին. «Փախստականներին, որոնք թողել են իրենց տերերին և փախել Շուպրիա, ես կտրեցի (...) նրանց զրկեցի քթից, աչքից և ականջից, (որպեսզի ոչ ոք) չփախչի ուրիշ երկիր, նրանց վրա սահմանեցի պատիժ (... ..) վերադարձրի նրանց յուրաքանչյուրին իր երկիրը և իրենց տերերին. (նրանց տերերը լսեցին) և ուրախացան, ցնծացին, օրհնեցին իմ վեհապանծությունը»¹⁸: Այնուհետև տեքստը պատմում է փախստականներին Ռուսա Բ-ին հանձնելու մասին «[Ինչ վերաբերում է փախստական] ուրարտներին, որոնք փախել են Ուրարտուից Շուպրիա— [Ուր]սայը, Ուրարտուի թագավորը, զրել էր իրեն (այսինքն՝ Շուպրիայի թագավորին— հեղ.) նրանց մասին, բայց նա չէր ունկնդրել նրա հրամանին, չէր համաձայնել նրանց հանձնել. հանդգնաբար զրել էր նրան, պատասխանել ատելությամբ: [Դրանից հետո] ես հույս դնելով Աշուրի՝ իմ տիրոջ վրա, նվաճեցի Շուպրիան և նրա մարդկանց մատնեցի գերության, քանի որ այն բանի համար, որպեսզի երդումները պահպանվեն, ինձ ճշմարտություն և արդարացիություն են պարգևել մեծ աստվածները. այդ մարդկանց մասին ես հարցրել եմ, հարցաքննել, հետաքննել և հավաստիացել,

¹⁸ АВИИУ, 67 (к), АРАВ, II, 606.

ուրարտացի ոչ մի փախստականի ես չեմ պահել, ոչ մեկին ես չեմ թաքցրել, վերադարձրել եմ իր երկիրը»¹⁹,

Այսպես նվաճվեց Արմե-Շուպրիան։ Բայց Ասորեստանին նա երկարատև չենթարկվեց։ Ընդամենը շուրջ 20 տարի։ Հարկեր ու տուրքեր տվող փոխարքայությունների և ենթակա երկրների ցուցակում, որ կազմվել էր Աշշուբանապալ թագավորի օրոք (668—633), չկան այնպիսի երկրների անուններ, ինչպիսիք են Շուպրիան, Ուուբան, Նաիրի-Խուբուշկիան և Մուասսիրը²⁰։ Ամենայն հավանականությամբ, դրանք Ասորեստանից անջատվել էին 653 թվականին, երբ ապստամբել էր Բաբելոնը և նրան էր միացել Մեդիան (Մարաստանը)։

Հայկական պատմական ավանդություններում Ասորեստանի տիրապետության ժամանակաշրջանի վերաբերյալ պահպանված հուշերը, հավանաբար, վերաբերում են հենց այդ քսանամյակին, թեև նրանց ընդգրկած ժամանակագրական շրջանակները, նույն VII դարին վերաբերելով հանդերձ, որոշ չափով շեղվում են վերը նշվածից²¹։

Անուղղակի մի շարք տեղեկությունները հնարավորություն են տալիս ենթադրելու, որ Ասորեստանը փորձեր է կատարել դաշնակից սկյութների օգնությամբ նորից իրեն ենթարկել 653 թվականին անջատված երկրները, բայց դրանք ընդհակառակն հանգեցրել են Մեդիայում սկյութների 28-ամյա տիրակալության հաստատմանը (մ. թ. ա. 652—624)²²։ Ասորեստանի հյուսիս-արևելյան սահմաններում սկյութական տիրապետության հաստատումը ասորեստանցիների մեջ լուրջ անհանգստություն պիտի առաջացներ։

Ռուսա Բ-ն էլ, ինչպես և նրա որդի ու հաջորդը՝ Սարգուրի Գ-ն (640—635) իր հերթին սկյութական վտանգին դիմագրավելու համար ձգտում էին բարի դրացիական հարաբերություններ պահպանել Ասորեստանի նկատմամբ։ Այդ մասին են վկայում 655 և 639 թվականների դեսպանությունները Աշշուբանապալի մոտ²³։

Բ. Պիտտուվսկին, հենվելով Մովսես Խորենացու հաղորդած տեղեկությունների վրա, ցույց է տվել, որ ուրարտական Սարգուրի Գ թագավորի և նրա հաջորդների ժամանակաշրջանում Արմե-Շուպրիայի կառավարողը Պարուլըն էր,

19 ARAB, II, 607. АВИИУ, 67 (к)։

20 S6'ս АВИИУ, 69, 71։

21 Հայ պատմական երկերում, Կոստիասի և նրա անտիկ հետևորդների ազդեցությամբ, Ասորեստանի պատմությունը առավելագույնս կապվում է կիսաառասպելական-կիսապատմական Բագուհի Սեմիրամիս—Շամիրամի հետ։ Խոսելով հայերի վրա ասորեստանցիների հաստատած տիրապետության մասին, «Մատենան Մարաբայ փիլիսոփայի Մծուրնացոյն երկը հաղորդում է, որ Շամիրամ թագուհու ժամանակվանից հայերին. «... Ասորեստանից թագաւորքն տիրեցին մինչև ցմեռանելն Սենեքերիմայ (Սինախերիբը, որը սպանվեց մ. թ. ա. 681 թվականին—հեղ.), ապա՝ ապստամբեցին յԱսորոց թագաւորացն ծառայութենէ»։ Այդ նույն երկի մեկ այլ տարբերակում, որի հեղինակը անվանված է Մար Աբաս Կոտինա, և որից օգտվել է Մովսես Խորենացին (Ա, իա) հաղորդվում է, թե ասորեստանցիները Հայաստանին տիրել են Շամիրամ թագուհու ժամանակներից մինչև Պարուլի ժամանակները, որն ապրել է Աշշուբանապալի (մ. թ. ա. 663—633) օրոք։

22 S6'ս И. М. Дьяконов, История Мидии, М.—Л., 1956, էջ 288—289։

23 S6'ս АВИИУ, № 72, 76։

Սկայորգու որդին²⁴, Ասորեստանի, հավանաբար և Ուրարտուի հետ կապված իրադարձությունների ակտիվ մասնակիցը, սկյուֆների և մեդացիների դաշնակիցը:

Մեդական պետության վերելքը: Ասորեստանի անկումը: Կիմմերների և սկյուֆների արշավանքները և նրանց պայքարը Փոքր Ասիայում նշանակալից չափով թուլացրին Ասորեստանին ու Ուրարտուին և վերջիններիս ենթակա ու նրանցից կախյալ ժողովուրդներին հնարավորություն տվեցին թոթափելու ասորեստանյան և ուրարտական լուծը: Դրանով պիտի բացատրել, վերջին հաշվով, Մեդիայի այդչափ մեծ հաջողությունները՝ այն հանգամանքը, որ նա հասավ մինչև Լյուդիայի սահմանները՝ Հալիս գետի մոտ: Մեդացիների այդ նվաճումներում մեծ դեր պիտի խաղային նրանց դաշնակիցները, այդ թվում՝ հայերը:

Մեդական թագավորության արտաքին նվաճումները հեշտանում էին Ասորեստանի դեմ Բարեկունի նոր ելույթներով: Բարեկունի թագավոր Նաբոպալասարը (626—605)²⁵ դեռևս մինչև մ. թ. ա. 616 թվականը ապստամբել էր Ասորեստանի թագավոր Սինշարիշկունի (ս.Մարակ) 629—612)²⁶ դեմ և պատերազմ սկսել, որի ժամանակ մեդացիները բաբելացիների դաշնակիցներն էին²⁷, Ուրպես Ասորեստանի դաշնակիցներ հանդես եկան Մանան և Եգիպտոսը:

Եվսերիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմության» հայերեն թարգմանության մեջ պահպանվել են տեղեկություններ, որոնք սկիզբ են առնում պատմաբան Բերոսոսից: Դրանց համաձայն Բարեկունի թագավոր Նաբոպալասարը մինչև Ասորեստանի դեմ հանդես գալը (այսինքն՝ մ. թ. ա. 616) կապ է հաստատել Մեդիայի թագավոր Կիաքսարի հետ²⁸ և գա նրան հնարավորություն է տվել արշավելու ասորեստանյան մայրաքաղաքների՝ Աշշուրի և Նինվեի վրա: Նաբոպալասարին հաջողվում է Կարլինի տակ ջախջախել ասորեստանյան և մանայական զորքերին, որոնք միասին էին հանդես եկել²⁹: Դրանից օգտվում է Կիաքսարը: 616—615 թվականների ընթացքում նա գրավում է ամբողջ Մանան և միացնում Մեդական պետությանը: Այդ ժամանակվանից ի վեր Մանայի թագավորությունը դադարեց գոյություն ունենալ: Մանան ավերելուց հետո մեդական զորքերը 615 թվականին (մ. թ. ա.) անցնում են Զագրոսը և հենց նույն տարվա հուլիս—օգոստոս ամիսներին հյուսիսից մոտենում Աշուրին. Ասորեստանի կրոնական և մշակութային այդ հնագույն կենտրոնը կողոպտվում է և ավերվում: Այսպիսով, Մեդական պետությունը ներգրավվեց բաբելա-ասորեստանյան պատերազմի մեջ նախ իբրև Բարեկունի դաշնակից³⁰, ապա և՛ դառնալով զենկավար ու գերիշխող ուժ:

²⁴ Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, О происхождении армянского народа, էջ 21: Տե՛ս նաև Ի. Մ. Дьяконов, История Мидии, էջ 313:

²⁵ Տե՛ս Ի. Մ. Дьяконов, История Мидии, էջ 299, ծանոթ. 5 և հավելվածը:

²⁶ Սրա թագավորության մասին տե՛ս նույն տեղում, էջ 299, ծանոթ. 4 և հավելվածը:

²⁷ Տե՛ս АВИИУ, № 81:

²⁸ Եվսերիոսի հայկական տարբերակում Կիաքսարը հանդես է գալիս Ափգահակ անվամբ, որը հին հայկական էպոսում մարական թագավորի մականունն է:

²⁹ Տե՛ս АВИИУ, № 81:

³⁰ Տե՛ս Ի. Մ. Дьяконов, История Мидии, էջ 304:

Մեկ տարի անց, 614 թվականին, Աշշուրի փլատակների վրա հանդիպեցին Կիաքսարն ու Նաբոպալասարը և «միմյանց միջև կնքեցին բարեկամություն և դաշինք»³¹, որն ամրապնդվեց Բաբելոնի թագավոր Նաբոպալասարի որդի արքայազն Նաբուգոդոնոսորի և մարաց արքայադստեր ամուսնությամբ³²:

Մարեի և մանեացիների աիդարներ, ասսուրական բաբելոնականացից, մ. թ. ա. VIII դարի վերջ

Վերջապես մ. թ. ա. 612 թվականի հուլիս—օգոստոս ամիսներին Նինվեի մոտ տեղի ունեցած երեք ճակատամարտերից հետո քաղաքը գրավվեց: Սինշարիշկունը իրեն նետեց այրվող պալատի բոցերի մեջ, Նինվեն՝ հին աշխարհի բռնակալության և կեղեքման այդ հենարանը, պոմիշտ ոչնչացվեց³³: 610 թվականին նվաճվեց ասորեստանցիների կարեւոր հենակետը՝ Խառան քաղաքը, իսկ 605 թվականին, չնայած եգիպտական զորքերի գործուն օգնությանը, ընկավ ասորեստանցիների վերջին հանգրվանը՝ Կարքեմիշը, որով առհավետ վերջ տրվեց Ասորեստանի պետությանը³⁴:

Ասորեստանի կործանումը և հայերը: Անկասկած է, որ Առաջավոր Ասիայի շատ ժողովուրդներ, հատկապես Ասորեստանի և Ուրարտուի ծայրամասերում բնակվողները, անմիջական մասնակցություն են ունեցել պատերազմին որպես Մեդիայի կողմնակիցներ³⁵: Այս կապակցությամբ հիմնավոր է դառնում Մովսես Խորենացու մոտ պահպանված պատմական ավանդությունը՝ Ասորեստանի

³¹ Տե՛ս АВИИУ, 81, АРАБ, II 1174. N. Adontz, Histoire d'Arménie, Paris, 1946, էջ 295—296.

³² Տե՛ս И. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 306, ծանոթ. 1:

³³ Տե՛ս АВИИУ, 81, АРАБ, II, № 1174. Տե՛ս N. Adontz, Histoire d'Arménie, էջ 296. И. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 306—308:

³⁴ Տե՛ս АВИИУ, 81, АРАБ, II, 1183. И. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 314—316:

³⁵ Տե՛ս И. М. Дьяконов, նույն տեղում, էջ 313:

ավերմանը հայկական թագավոր Պարույրի, Սկայորդու որդու, ունեցած մասնակցության մասին:

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ պահպանվել է Ասորեստանի անկման նկարագրությունը, որտեղ Կիաքսարը հանդես է գալիս Արբակ անվան տակ, ինչպես Կտեսիասի մոտ է: Մովսես Խորենացին սակայն, այդ պատմությունը միահյուսել է նաև տեղեկություններ մեղացիների հետ դաշն կնքած հայերի՝ Ասորեստանի կործանմանը ունեցած մասնակցության մասին:

«Այս վերջիններից մի մասը եղել է ասորեստանցիների թագավորության ժամանակ, մի մասն էլ Շամիրամից կամ Նինոսից հետո, իսկ մեր Պարույրն եղավ Սարգանապալի ժամանակ», — կարդում ենք Խորենացու մոտ³⁶, Պատմիչի ասելով, այս Պարույրը «քիչ օգնություն ցույց չի տվել մարացի Վարբակեսին (Կտեսիասի Արբակը, այսինքն՝ Կիաքսարը — ենդ.) վերացնելու Ասորեստանի թագավորությունը Սարգանապալի օրոք»³⁷:

Կիսաառասպելական-կիսապատմական այդ տեղեկությունները հնարավորություն են տալիս ենթադրելու, որ Նինվեի գրոհի նախօրյակին Կիաքսարին է միանում Արմե-Շուպրիայի ցեղապետը՝ «քաջ նախարար», «որդի Սկայորդույ Պարույր»-ը:

Հերոդոտը հաղորդում է հետևյալը. «Երբ ասորեստանցիների նկատմամբ տարած հաղթանակից հետո Կիաքսարը պաշարեց Նինվեն, հանդես եկավ սկյութների մի մեծ բանակ՝ Պրոտոթիեսի որդու, Մադիոս թագավորի գլխավորությամբ»³⁸, Ակեներևաբար Հերոդոտի այս տեղեկության մեջ իրար են խառնվել երկու իրադարձություն. սկյութական թագավորի, Պրոտոթիեսի որդի Մադիոսի կողմից կիմմերների ջախջախումը 654 թվականին, որի մասին վկայություններ են պահպանվել Ստրաբոնի մոտ³⁹ և ինչ-որ մեկ այլ անձնավորության գլխավորությամբ «սկյութական» զորքերի մասնակցությունը Նինվեի պաշարմանը մ. թ. ա. 612 թվականին, անձնավորություն, որին շփոթել են այս Մադիոսի հետ:

Գր. Ղափանցյանը առաջինը ուշադրություն դարձրեց այն հանգամանքի վրա⁴⁰, որ հայկական «Պարույր» (Քաօյր) անունը ծագում է սկյութական Պարտատուա անունից՝ ասորեստանյան հաղորդմամբ, որի հունական ձևը Παρωτιός է⁴¹: Սակայն ինչպես նշվեց, ասորեստանյան աղբյուրների Պարտատուան, ժամանակագրական նկատառումներով, չէր կարող լինել Խորենացու նշած Պարույրը⁴²: Պարույրը լավագույն դեպքում կարող էր լինել Մադիոսի՝ Պարտատու-

³⁶ Խորենացի, Ա, իս:

³⁷ Նույն տեղում:

³⁸ Herod., I, 103: Հետազոտողները Հերոդոտի նշած Պրոտոթիեսին նույնացնում են ասորեստանյան աղբյուրների Պարտատուայի հետ (673—654) և նրան համարում սկյութների թագավոր, իշպակայի որդի: Վերջինիս որդին Մադիոսն է (654—624), որը վերջնականապես ջախջախեց կիմմերներին և Մեդիայում ու հարևան երկրներում հաստատեց սկյութացիների 28-ամյա տիրապետությունը: Նրան սպանեց Կիաքսարը 623 թվականին: Այսպիսով այդ Մադիոսը, Պրոտոթիեսի որդին, չէր կարող լինել 614—612 թվականների իրադարձությունների մասնակից:

³⁹ Strabo I, 5, 21:

⁴⁰ Տե՛ս Գր. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմություն, Երևան, 1940, էջ 217:

⁴¹ Strabo Herod., I, 103:

⁴² Տե՛ս Н. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 313:

այի որդու, կրտսեր ժամանակակիցը միայն: Այսպիսով, տվյալ տեքստում Հերոդոտը վերոհիշյալ Պրոտոթիեսին շփոթել է, ըստ երևույթին, մի այլ Պրոտոթիես-Պարտատուայի հետ, որը հին հայկական ավանդություններում հայտնի է Պարույր անունով: Ուստի և Հերոդոտը 612 թվականի իրագարծությունների մասնակից է դարձրել ոչ թե նրան, այլ նրա որդուն՝ սկյութական Մադիոս թագավորին, որը ժամանակով ավելի մոտ էր դրանց: Այս նկատառումները թույլ են տալիս ենթադրելու, որ Կիաքսարին օգնության եկած «սկյութական» զորքը գլխավորել է ոչ թե Մադիոսը, Պրոտոթիեսի որդին, այլ հին հայկական աղբյուրների նշած Պրոտոթիես-Պարույրը⁴³:

Մովսես Խորենացու տեղեկությունն համաձայն, մարական թագավոր Վարբակ-Կիաքսարը, զգալի մեր նախարար յանգուցան է զՊարույր թագաւորութեան շուք և ձե նմա խոստանալով⁴⁴: Ապա պատմիչն ավելացնում է, թե մեղական թագավորը զթագաւորութիւն ի Սարգանապալայ յինքն առեալ՝ տիրէ Ասորեստանի և Նինուէի: Այնուհետև, Մովսես Խորենացին թվարկում է հայ առաջին թագավորների անունները և այդ ցուցակը նա սկսում է Պարույրից. «Իսկ մեր առաջին ի Վարբակայ Մարէ պսակեալ Պարույր, որդի Սկայորդու», — կարդում ենք պատմիչի գրքում:

Վերը բերված տեղեկություններն ու նկատառումները իրավունք են տալիս ենթադրելու, որ Նինվեի ավերումից և ասորեստանյան պետության կործանումից հետո Կիաքսարը Պարույրին ճանաչում է Արմե-Շուպրիա երկրի թագավոր⁴⁵:

Այսպիսով, Ասորեստանի անկման ժամանակաշրջանում, Հայաստանում կառավարում էր Վարդի Սկայորդու Պարույրը, որը մեղական Վարբակ-Կիաքսար թագավորին ցույց տված օգնության համար նրա կողմից ճանաչվեց Հայաստանի թագավոր⁴⁶:

Նորաստեղծ թագավորության առաջին տարիների լուսաբանման համար մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում բաբելոնյան այսպես կոչված «Գեղդի

43 Տե՛ս Ս. Տ. Նրեմյան, Կիմերական և սկյութական ցեղերի արշավանքները և Ուրարտուի ու Ասորեստանի պայքարը քոչվորների դեմ, ՊՐՀ, 1968, № 2, էջ 89—115:

44 Խորենացի, Ա, իա:

45 Մովսես Խորենացին իմացել է, ըստ երևույթին, և այնպիսի աղբյուրներ, որոնք Ասորեստանի կործանումը կապում էին Բաբելոնի թագավոր Նաբուգոդոնոսորի (604—562) հոր Նաբուպալասարի (626—604) հետ: Վաղեղի և որք ի հօրէն Նաբուգոդոնոսորայ գործք, զրեցան յիրեանց յիշողութեանց վերակացուցաւ,— գրում է Խորենացին (Ա, իա): Սակայն նա նախընտրել է Վարբակ-Կիաքսարի անվան հետ կապված տարբերակը, անկասկած այն բանի համար, որ դա համահնչուն էր հայկական ժողովրդական պատմական ավանդությանը: Հստ երևույթին բաբելական այդ տարբերակն է ընկած հայ Անանուն հեղինակի տարեգրության հիմքում, տարբերակ, որը Հայաստանի պատմությունը կապել է ոչ թե Մեղնայի, այլ Բաբելոնի հետ, ընդ որում Նաբուգոդոնոսորի ժամանակակցի դերում հանդես է գալիս Հայաստանի կառավարող Փառնավազը. «Այս Փառնավազ,—գրում է Անանունը,—հնադանդեալ Նաբուգոդոնոսորայ արքայի ի Բաբելոն: Եւ ապա յայնմհետէ բաբելացեաց և մարաց թագաւորքն տիրեցին մինչև ցԱղեքսանդր Մակեդոնացի: որ դամենայն տիեզերս հնազանդեցոյց ի ժառայութիւն» («Անեբնոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն», Երևան, 1939, էջ 7):

46 Այս հարցի մասին տե՛ս նաև Գ. Ա. Տիրացյանի գրախոսականը «Հ. Ժամկոչյան, Հայաստանը նախնադարյան համայնական հասարակության և ստրկատիրության շրջանում», Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1962, № 4, էջ 89—92:

ժամանակագրության տեքստի վերջավորությունը, որը ցավոք սրտի, շատ վնասված տեղեր ունի:

Մ. թ. ա. 609 թվականի տակ այդ ժամանակագրությունը հաղորդում է, թե Նարոպալասարը օգնության է գնում Խառանի կայազորին, որը պաշարվել էր ասորեստանցիների և դաշնակից եգիպտացիների կողմից: Ասորեստանի թագավոր Աշշուրուրալիտ Բ-ը, հավանաբար, վախենալով մեղական և բաբելական օգնական նոր ուժերի շրջապատումից, նախօրոք թողնում է պաշարված Խառանը և հեռանում դեպի Իզալայի լեռնային շրջանը, որպեսզի այնտեղից շրջանցիկ ճանապարհով վերադառնա Կարքեմիշ: Նահանջող ասորեստանյան թագավորը Իզալա երկրում թշնամուն ճակատամարտ է տալիս, որի մասին հաղորդում է Վեդդի ժամանակագրությունը: Ճնարոպալասարը, — կարդում ենք այնտեղ, — շարժվեց դեպի հյուսիս. [Մ]ծալա (երկիրը) նա բարձրացավ և շատ քաղաքներ (...) երկրներ նա այրեց կրակով: Այնուհետև վնասվածքներով լեցուն տեքստում հնարավոր է կարդալ. «Հենց այդ ժամանակ բաբելական զորքը (հասավ) մինչև Ուրաշտու»⁴⁷ քաղաքի գավառը»⁴⁸, այսինքն՝ մինչև Ասորեստանի ծայր հյուսիսային սահմանները, որոնք հավանաբար հասնում էին մինչև Արևմտյան Տիգրիս գետը: Ամենայն հավանականությամբ, բաբելացիներն այստեղ ջախջախել են ասորեստանցիների վերջին ուժերը, որից հետո «Ակկադի թագավորը վերադարձավ իր երկիրը»⁴⁹: Իզալա նահանգից բացվում էր ճանապարհը դեպի Ուրարտուի նախկին տերիտորիայի այն հատվածը, որն այժմ գրավված էր Արմե-Շուպրիա հայկական պետական կազմավորման կողմից: Ըստ երևույթին, հետապնդելով ասորեստանյան թագավոր Աշշուրուրալիտ Բ-ին, բաբելացիները 608 թվականին ներխուժում են ռուբարտական գավառը»⁵⁰: Մեզ հասած ուղղակի և անուղղակի տվյալները վկայում են, որ Ասորեստանի վերջնական ջախջախման տարիներին Արմե-Շուպրիայի տերիտորիայում արդեն գոյություն ունեւ հին հայկական պետական կազմավորում: Հավանորեն, ինչպես հետագայում Բեհիստունի արձանագրության բաբելական տեքստում. Ուրաշտուի տակ նկատի են ունեցել Արմինան, տվյալ տեքստում էլ Ուրաշտու անվան տակ, հանդես է գալիս Արմե-Շուպրիան իրրե հնագույն հայկական թագավորություն:

Սակայն այս հիշատակման և Բեհիստունի արձանագրության կերտման ժամանակի միջև ընկած է մոտ մի դար ժամանակաշրջան: Այդ ժամանակ էլ տեղի է ունեցել Արմեի փոխարկումը Արմինայի, որն արդեն գրավում էր ոչ միայն Արմե-Շուպրիան, այլև Հայկական լեռնաշխարհի շատ ավելի լայն տարածություններ⁵¹:

⁴⁷ SE^u АВИИУ, 81, ARAB, II, 1183—1184.

⁴⁸ SE^u N. Adontz, Histoire d'Arménie, էջ 200: «Ուրաշտու»-ն «Ուրարտու»-ի արտասանման ձևն է ափսոսաբան լեզվի բաբելոնյան բարբառում:

⁴⁹ АВИИУ, 81.

⁵⁰ SE^u И. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 315.

⁵¹ SE^u Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, էջ 124: Բ. Պիոտրովսկու ճիշտ գիտությունը՝ Ar-me, անվան երկրորդ վանկը արտահայտող բեհապիրը կարող է հնչվել և՛ me և՛ mi (Ar-me, Ar-mi) իսկ-ni ռուբարտական բեհապիրին հատուկ վերջածանց է երկրանունների, ուստի Ar-me անվան կառարյալ ձևն է՝ Ar-me-ni կամ Ar-mi-ni:

Մարկվարտի կարծիքով, հին պարսկական Armīna-ն առաջ է եկել Ar-m- արմատից և ռուբարտական ածանց -ni-ից, որը մարերենի ազդեցության ներքո դարձել է -īna (տե՛ս